

ՄԵՌՅԱԼՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՀԻՆ ՀՈՒՆԱԿԱՆ ՄԻՖԸ ՀՈՄԵՐՈՍԻ ՊՈԵՄՆԵՐՈՒՄ ԵՎ ԵՂԻԶԵ ՉԱՐԵՆՑԻ «ԵԶԵՐՔԸ ԱԻԴ» ԲԱԼԼԱԴՆԸ

ՄԵՅՐԱՆ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ
Երևանի պետական համալսարան

Հոդվածում քննվում են հունական դիցաբանության գլխավոր միֆերից մեկի՝ մեռյալների ստորգետնյա թագավորության պատկերումը Եղիշե Չարենցի «Եզերքը Աիդ» բալլադում և դրա ծագումնաբանական կապը Հոմերոսի պոեմների հետ: Հին աշխարհի միֆական համակարգերից Եղիշե Չարենցի ուշադրությունը ամենից շատ և տևականորեն գրավել է հունական դիցաբանությունը: Այդ թեմայով առաջին նշանակալից ստեղծագործությունը 1916 թ. գրված «Եզերքը Աիդ» բալլադն է: Հունական միֆերի մեծագույն մասը Չարենցը գիտեր Հոմերոսի «Իլիական» և «Ոդիսական» վիպերգերից, որոնց նախապես ծանոթ էր Նիկոլայ Կունի «Ինչ էին պատմում հին հույներն ու հռոմեացիներն իրենց աստվածների ու հերոսների մասին» գրքից: Մեռյալների ստորգետնյա աշխարհի (ստորերկրայքի) միֆի չարենցյան պատկերը, նրա միֆապոետիկան, գաղափարական բովանդակությունն ու գեղարվեստական կառուցվածքը բխում են հոմերոսյան ավանդույթից:

Բանալի բառեր – *Աիդ եզերք, «Իլիական», Հոմերոս, Հադես, միֆ, «Ոդիսական», Նիկոլայ Կուն, հունական դիցաբանություն, Եղիշե Չարենց, մեռյալների թագավորություն*

Սկզբնաղբյուր միֆի տվյալները գեղարվեստորեն մշակելու և համաշխարհային գրականության փորձի հետ համադրելու առումով կարևորագույն նշանակություն ունի Ե. Չարենցի «Եզերքը Աիդ» բալլադը, որը ստեղծվել է 1916 թ. և տպագրվել 1922 թ. «Երկերի ժողովածուի» առաջին հատորում (էջ 67-70):

Աիդը կամ Հադեսը (հռոմեական տարբերակով՝ Պլուտոնը) «մեռյալների թագավորության տիրակալն է, ինչպես նաև հենց թագավորությունը: Աիդը օլիմպիական աստվածություն է, թեև մշտապես գտնվում է իր ստորգետնյա տիրույթներում» (Мифы народов мира, 1987: 51): Նա Քրոնոսի երեք որդիներից

* **Սեյրան Գրիգորյան** – բանասիրական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ հայ գրականության պատմության և գրականության տեսության ամբիոնի դոցենտ

Сейран Григорян – кандидат филологических наук, доцент кафедры истории армянской литературы и теории литературы ЕГУ

Seyran Grigoryan – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor at YSU Chair of History of Armenian Literature and Literary Theory

Էլ. փոստ՝ sgrigoryan@ysu.am ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0004-0950-1896>

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Ստացվել է՝ 26.08.2026

Գրախոսվել է՝ 31.08.2026

Հաստատվել է՝ 22.10.2026

© The Author(s) 2026

մեկն է, Ջնսի և Պոսեյդոնի եղբայրը: Վկայակոչելով հույն գիտնական Ապոլլո-դորոսին վերագրվող գրքի տվյալները՝ Ագա Տախո-Գոդին գրում է, որ «երեք եղբայրները... իրար միջև բաժանեցին աշխարհը՝ վիճակ հանելով: Ջնսին բաժին ընկավ երկինքը, Պոսեյդոնին՝ ծովը, Աիդին՝ մեռյալների թագավորությունը» (Taxo-Годи, 1989: 82): Աիդը կրում է «պղնձե սաղավարտ, որը նրան դարձնում է անտեսանելի» (Taxo-Годи А., 1989: 70): Հունարեն *aides* բառը նշանակում է հենց «աներևույթ», «չերևացող»: Ահա այդ մոայլ թագավորությունն է պատկերում Չարենցը.

Հոգու հեռավոր դարպասից անդին,

Ուր մշուշ է, մեզ,-

Ուր թանձր միգում վխտում են մթին

Կասկածները նենգ.

Ուր չի թափանցում նայվածքը երբեք -

Խռիւր միամիտ,-

Կա մի մութ եզերք, անունը - Աիդ (Չարենց, 2023: 56):

Որ մեռյալների աշխարհը «մոայլ ու մշուշոտ ստորգետնյա թագավորություն» է (Taxo-Годи А., 1989: 126), հաստատում է նաև դիցաբանը: Բայց զգացվում է, որ Չարենցը բնավ նպատակ չունի իր բանաստեղծական խոսքը նույնացնելու միֆի բնագրին: Նա չի պատկերում հին հույների մեռյալների աշխարհի բազմաթիվ բաղադրիչներ: Չի նկարագրում անգամ Աիդ աստծո կնոջը՝ աստվածուհի Պերսեփոնենին, որին Աիդ-Հադեսը առևանգել էր լուսե աշխարհից: Ավելին՝ բանաստեղծը փաստորեն չի բնութագրում անգամ Աիդ աստծուն, նրա արտաքինը և գործառույթները, կենտրոնանում է ոչ այնքան հունական աստծու, որքան աստվածության վրա: Ուստի նա գործը վերնագրել է ոչ թե «Աիդ» կամ «Հադես», այլ «Եզերքը Աիդ» (լեզվականորեն սա համարժեքն է նույն շրջանում ստեղծված «Եզերքը Ամենտի» միֆական պատկերի): Մեռյալների թագավորության մեջ Աիդ աստծուն շրջապատողներից Չարենցը պատկերում է միայն մահացածներին ընդունող և այլևս երբեք դուրս չթողնող շանը, բայց գոնե մեկ անգամ չի տալիս նրա Կերբերոս անունը.

Հոգու այդ վերջին դարպասի առաջ

Հսկում է անքուն

Այդ մութ եզերքի արքան աներազ -

Սևահեր մի շուն՝

Կույր նայվածքը իր կուրորեն հառած

Հիվանդոտ մուժում:

Հսկում է, մոայլ, իր եզերքը մառ,

Իր եզերքը հին,

Ուր վերջին, ճղճիմ գոյության համար

Հանձնված մութին՝

Տառապում է մեր մարդդ, հոգեվար

Երազի հոգին (Չարենց, 2023: 56):

Եզիպտական ստորերկրյա թագավորությունում մեռյալներին ուղեկցող շան (կամ շնագայլի) գլխով էակին Չարենցը առհասարակ չի հիշատակում, թեև Ամենտի եզերքի մասին գիտելիքներ ունեցող ընթերցողը զգում է նրա գոյությունը: Իսկ Աիդ եզերքի պահապան շունը չարենցյան բնագրում գլխավոր կերպարն է: Այս ընդգծումն արտահայտում է քնարական հերոսի սարսափը մահվան հանդեպ, որ կենտրոնական մոտիվ է վաղ շրջանի չարենցյան պոեզիայում՝ թե՛ մահվան աշխարհները պատկերելիս, թե՛ առհասարակ: Հետաքրքիր է, որ Չարենցը, չպատկերելով հենց Աիդ-Հադես աստծուն, նրա որոշ հատկանիշներ կամա թե ակամա վերագրում է շանը («Այդ մութ եզերքի արքան աներագ»):

Շունական դիցաբանությունից հայտնի է, որ Աիդը սևահեր էր: Իսկ ահա Չարենցը ստորգետնյա աշխարհի շանն է պատկերում սև մազերով («Սևահեր մի շուն»): Հիշենք, որ տարբեր ազգերի հանդերձյալ աշխարհները պատկերած Բանաստեղծը մյուս դեպքերում ինչ-որ լուսավոր ելք է փնտրել մահվան եզերքից («Ծիածանը», «Դանթեական առասպել», «Մահվան տեսիլ» պոեմ): Իսկ ահա «Եզերքը Աիդ» բանաստեղծության մեջ լուսավոր ոչինչ չկա: Դա կարող էր լինել, ասենք, թեկուզև ականարկային ինչ-որ հիշատակություն հունական դիցաբանության մեջ տեղ գտած հետմահու երջանիկ կյանքի՝ Ելիսեյան դաշտերի մասին (Էլիզիում, Օրինյալների կղզիներ): Բալլադում հանգուցալուծումը բոլորովին տարբեր է և միանգամայն հոռետեսական: Շունը (միֆի Կերբերոսը կամ Ցերբերոսը), որ հանգուցալներին ընդունում էր մահվան թագավորություն, բայց երբեք բաց չէր թողնում, բացառում է փրկության հետմահու հույսի փոքր հավանականությունն անգամ.

Ու այն եզերքի սևահեր արքան –

Անկուշտ, անոթի, –

Հսկում է, որ ջինջ երազները գան –

Բռնի, հոշոտի, –

Ու երազների դիերն անկենդան

Ստիքսը նետի (Չարենց, 2023: 57):

Եթե չհաշվենք միայն վերնագրում հիշատակված Աիդ անունը, մահվան թագավորության հունական միֆի տասնյակ հատկանուններից Բանաստեղծության մեջ օգտագործված է միայն Ստիքսը: Առարկայական իմաստով լինելով ստորգետնյա գետ՝ Ստիքսը դիցաբանական առումով սարսափելի աստվածուհի է՝ Օվկիանոսի դուստրը: Զարմանալի և աններդաշնակ է թվում միայն Ստիքսի զուգադրումը Գանգեսի հետ, որ հնդկական դիցաբանության միֆական տեղանուն է և որևէ առնչություն չունի հունական առասպելների հետ. «Ու ցուրտ է այնտեղ՝ Ստիքսն է հոսում, Գանգեսը մահի»: Եթե Չարենցը նկատի չունի մի բան, որ տեսանելի չէ մեզ, հավանաբար սա դիպվածային արտահայտություն է միաժամանակ մի քանի դիցաբանական համակարգերի նկատմամբ երիտասարդ բանաստեղծի տաժած հետաքրքրության: Ավելի ուշ Չարենցը Գանգեսը պիտի պատկերի «Սոմա» պոեմում՝ այն դիտելով որպես կյանքի գետ:

«Եզերքը Աիդ» գրվածքում առկա են Չարենցի ուրիշ գործերին մոտեցող և դրանով իսկ այդ բանաստեղծությունը նրա ստեղծագործությանը հարազատ

դարձնող ևս մի քանի գեղարվեստական միավորներ: Դրանցից է, օրինակ, «մառ» բառը որպես Աիդ եզերքի մակդիր օգտագործելը («Հսկում է, մռայլ, իր եզերքը մառ»): Նույն 1916 թ. գրած «Դանթեական առասպել» պոեմում, որի վերնագիրը կարելի է մեկնաբանել որպես «դանթեական միֆ», Չարենցը արդեն քրիստոնեական հանդերձյալ կյանքի համատեքստում դարձյալ օգտագործում է «մառ» բառը ոչ միայն մահվան աշխարհը պատկերելիս («Մեռած Քաղաքի փողոցները մառ», «Մարմինները մառ, սրունքները մերկ»), այլև դանթեական դժոխքից իր հոգու ելքը ձևակերպելիս: Պոեմը հանգուցալուծվում է մահը կյանքով հաղթահարելու երազանքով («Որ – տիեզերքի զառանցանքը մառ // Չցնդի՝ երբեք ու մնա – երագ»):

«Եզերքը Աիդ» բանաստեղծությունն ավարտվում է լուսնի վրա հաչող շան պատկերով: Հադեսի միջը գրառած հին հեղինակներից և հունական դիցաբանության մասնագետներից ոչ մեկը չի գրում, որ Աիդ թագավորության մեջ մեռյալներին հսկող Կերբերոս միֆական շունը ունեցել է լուսնի վրա հաչելու սովորություն: Իսկ Չարենցը մտածում է ճիշտ հակառակը.

Ու հոգու վերջին դարպասից անդին

Նենգ, հսկում է նա:

Հսկում է, որ ջինջ երազներն ընկնին

Եզերքը նրա:

Եվ ռոնում է նա լույս գիշերներին –

Լուսինի վրա (Չարենց, 2023: 57):

Աիդ եզերքի չարենցյան մտակառույցում տեղ է գտել նաև լաբիրինթոսի խորհրդանիշը: Ստիքս գետը հոսում է «Հավիտենության լաբիրինթոսում»: Սա նույնպես հեղինակային հավելում է: Հունական դիցաբանության մեջ կա լաբիրինթոս, բայց այն ոչ մի կապ չունի Աիդ աշխարհի հետ:

Աիդ եզերքի մասին պատմող ամենավաղ սկզբնաղբյուրներն են մ.թ.ա. 9-8-րդ դդ. հեղինակ Հոմերոսի «Իլիական» ու «Ոդիսական» էպիկական պոեմները և Հեսիոդոսի (մ.թ.ա. 8-7-րդ դդ.) «Թեոգոնիա» ու «Աշխատանքներ և օրեր» երկերը: Հոմերոսը Չարենցի սիրած հեղինակն է, որին նա ուղղակի և անուղղակի դիմել է տասնյակ դեպքերում: Բայց դրանք եղել են ավելի ուշ, և Չարենցը հասուն տարիքում է հանգամանորեն ուսումնասիրել Հոմերոսին: Բացի այդ Աիդ աստվածությանը վերաբերող պատկերները ցրված են «Իլիական»-ի և «Ոդիսական»-ի տարբեր մասերում: Տրամաբանական կլիներ, որ Չարենցը 1916 թվականին օգտվեր Աիդ եզերքի մասին ամփոփ պատկերացում տվող որևէ աղբյուրից: Ամենից հավանականը ռուս նշանավոր պատմաբան և մանկավարժ Նիկոլայ Կուսի «Հին Հունաստանի լեգենդներն ու առասպելները» գիրքն է: Խորհրդային շրջանում այն ունեցել է բազմաթիվ հրատարակություններ, թարգմանվել նաև հայերեն (թարգմանիչ՝ Լևոն Հախվերդյան): Քչերը գիտեն, որ ամբողջ հունական դիցաբանությունը հանրամատչելի շարադրանքով ներկայացնող այդ աշխատության առաջին մասը հրատարակվել է դեռևս 1914 թ. Մոսկվայում: Այն կրում էր «Ինչ էին պատմում հին հույներն ու հռոմեացիներն իրենց աստվածների ու հերոսների մասին» վերնագիրը: Գրքի առաջին մասե-

րից մեկը կոչվում է «Մոայլ Հադեսի (Պլուտոնի) թագավորությունը»: Սկզբնաղբյուրներում հիշատակվող տասնյակ դիցանուններից և տոպոնիմներից, որոնք պարտաճանաչորեն ներկայացնում է կրոնագետը, Չարենցը, ինչպես հիշում ենք, ընտրել է միայն երկու հիմնականները՝ Աիդ և Ստիքս: Բայց առավել կարևորն այն է, որ այդ աշխարհը մոայլ է, մշուշոտ և անլույս, ինչպես Չարենցի բանաստեղծության սկզբնամասում. «Ստորգետնյա խորության մեջ թագավորում է Ջնսի անողոք, մոայլ եղբայրը՝ Հադեսը: Խավարով ու սարսափներով լի է նրա թագավորությունը» (ԿԿԽ, 1914: 36): Ստիքս գետի չարենցյան նկարագրությունը նույնպես հարազատ է Կունի բնագրին. «Մոայլ գետեր են հոսում այնտեղ: Այնտեղ հոսում է անվերջ սառեցնող սրբազան Ստիքս գետը, որի ջրերով երդվում են իրենք՝ աստվածները» (ԿԿԽ, 1914: 38): «Եզերքը Աիդ» բալլադի կենտրոնական հերոսը՝ մեռյալներին ուղեկցող պահապան շունը, նույնպես ընդգծված է պատմաբանի գրքում՝ իհարկե անունով և մեկից ավելի գլխով (Կերբերոսը տարբեր աղբյուրներում երկգլխանի է, երեքգլխանի, երբեմն էլ հիսուն կամ հարյուր գլուխ ունեցող): «Ոչ ոքի, - գրում է Կունը վշտահար մեռյալների մասին, - վիճակված չէ վերադառնալ դառնության այդ աշխարհից: Եռագլուխ դժոխային Կերբերոս շունը, որի վզին ահեղ ֆշշոցով շարժվում են օձերը, հսկում է ելքը» (ԿԿԽ, 1914: 38):

1922 թ. Մոսկվայում լույս է տեսնում Կունի գրքի երկրորդ հրատարակությունը: Հետաքրքիր է, որ առաջին հրատարակության մեջ «Հադես» տարբերակն ընտրած Կունը համապատասխան ենթագլխի վերնագրում այն փոխարինում է «Աիդ» տարբերակով՝ «Մոայլ Աիդի (Պլուտոնի) թագավորությունը»: Նույնը կատարվում է շարադրանքում. բոլոր այն տեղերում, որտեղ 1914 թ. գրված էր Հադես դիցանունը, նոր տարբերակում գրված է Աիդ («Ջնսի մոայլ եղբայրը Աիդը», «Աիդի տխուր թագավորությունը», «մեռյալների հոգիները Աիդի մոայլ թագավորության մեջ», «Անողոք Աիդի թագավորությունը լեցուն է խավարով ու սարսափներով»): Կունի ներկայացրած գրեթե բոլոր նյութերը քաղված են Հոմերոսի պոեմներից:

Չարենցի պատկերած Աիդ եզերքը գնահատելի է ընտրած նյութի մշակութաբանական լայն նշանակության տեսանկյունից: Աշխարհի ժողովուրդների միջերից քչերն են նույնպիսի ազդեցություն գործել գեղարվեստական մտքի զարգացման վրա: Աիդի «բնակիչներից» մի քանիսը դարձել են համաշխարհային մշակույթի գլխավոր կերպարներ կամ խորհրդանիշներ: Նրանց թվում են Օրփեոսը, Պսիքեն (Պսիխեան) և Սիզիփոսը:

Հանդերձյալ աշխարհի նկատմամբ երիտասարդ բանաստեղծի հետաքրքրությունը համապատասխանում է այն մեծ նշանակությանը, որ այդ հարցին հազարամյակներ շարունակ տվել են աշխարհի ժողովուրդները. «Մահը և հետմահու գոյության մասին պատկերացումները մարդկությանը հուզող հավերժական հարցերից են» (Петрухин, 2010: 7): Նախնադարյան սովորույթներն ու հավատալիքները հաճախ անգիտակցաբար պահպանվում են նոր ժամանակների մարդկանց թաղման ծեսերի և հիշատակի արարողությունների մեջ: Պատմական հիշողությունը՝ որպես մշակույթի բաղադրիչ, փոխանցվել է գլխավորապես միջի

միջոցով. «Մահվան անխուսափելիության զգացումը հասանելի էր ամենից արխաիկ հասարակություններին, որոնք ուսումնասիրվում են ժամանակակից ազգագրագետների կողմից: Այդ զգացումը միֆականացել է, քանի որ նախնադարում դիցաբանությունը աշխարհի ճանաչման ու նկարագրության գլխավոր գործիքն էր» (Петрухин, 2010: 9): Իսկ միֆի և իրական աշխարհի միջև որպես կապող օղակ ընկած է գրականությունը: Հանդերձյալ կյանքի չարենցյան միֆը ունի նաև իրական-կյանքային նախադրյալներ: Ժամանակագրորեն դրան նախորդել էր «Դանթեական առասպելը»: Ազգակիցների ու ընկերների զանգվածային սպանությունը, անթաղ դիակների ահասարսուռ պատկերները հոգեբանական և գեղարվեստական այն ազդակներն են, որոնց դրդումով Չարենցը ստեղծեց Ամենտի և Աիդ անդրաշխարհային եգերքների իր միֆերը: Եթե պարտված կամավորական շարժումը դրանց կենսական հիմքն էր, ապա մեռյալների ստորգետնյա աշխարհի միֆաստեղծման գրքային, գեղարվեստական հիմքը Հոմերոսից մինչև 20-րդ դարի սկիզբը ձգվող համաշխարհային գրականությունն է:

Աիդ աշխարհը կամ Հադեսի մռայլ թագավորությունը անտիկ, միջնադարյան և նոր ժամանակների գրականության ամենասիրված թեմաներից է: Նրան նվիրված գործերի գերառատությունը և ստեղծողների հեղինակավորությունն արդեն իսկ բավական են «Եգերքը Աիդ» բալլադի նշանակավորությունը ընդունելու համար: Միաժամանակ դրանցից շատերի հետ Չարենցի գրվածքն ունի ծագումնաբանական կամ միջնորդավորված առնչություններ:

Մեռյալների ստորգետնյա թագավորության առաջին նշանակալից պատկերը տրված է Հոմերոսի պոեմներում: Տարածված կարծիք է, որ այդ աշխարհը հանգամանորեն պատկերված է հատկապես «Ողիսական» պոեմում: Դա սխալ չէ, բայց ահա «Իլիական»-ը նույնպես Աիդի հիշատակություն ունի պոեմի անմիջապես սկզբում: Դիմելով երգի դիցուհուն կամ Մուսային՝ բանաստեղծը խնդրում է երգել քենը Աքիլլեսի, որ բազմաթիվ դուրսագոյնների հոգիներ իջեցրել է մեռյալների աշխարհ: Ընդ որում, հին հունարեն բնագրում օգտագործված է Չարենցի գործից մեզ ծանոթ Աիդ ձևը (Αΐδι)։

Μήνιν ἄειδε, θεά, ἸΠηληϊάδεω Ἀχιλῆος

οὐλομένην, ἣ μυρὶ Ἀχαιοῖς ἄλγε' ἔθηκεν,

πολλὰς δ' ἰφθίμους ψυχὰς Ἀΐδι προΐαψεν... (Homer, 1884: 2):

Հին հունարեն և անգլերեն այս զուգադիր հրատարակության մեջ բառը թարգմանված է Հադես (Hades), որը Αΐδης բառի տառադարձությունն է, իսկ «Իլիական»-ի սկզբում օգտագործված բառաձևը՝ նույն բառի տրական հոլովը: Հոմերոսյան վիպերգի տարալեզու թարգմանություններում օգտագործվել են հենց այս երկու ձևերը՝ Աիդ (Աիդես) կամ Հադես: Այդ առնչությամբ զարմանալի է հետևյալ փաստը: Մենք՝ հայերս, որ Հոմերոսին լավ իմացել ենք դեռևս 5-րդ դարից, 19-20-րդ դարերի թարգմանություններում հին հույների մեռյալների աշխարհի՝ «Իլիական»-ի մուտքում տեղ գտած բնորոշումը թարգմանել ենք բնագրին չհամապատասխանող ձևերով: 19-րդ դարի կեսերին այդպես է վարվել «Իլիական»-ի հայ առաջին թարգմանիչներից մեկը՝ Մխիթարյան ուխտի միաբան Եղիա Թումաճյանը, որն իր գրաբար թարգմանության մեջ իբրև հին

հույների հանդերձյալ աշխարհի համարժեք ընտրել է «սանդարամետ» իրանական տարբերակը. «Նա յանդընդոց սանդարամետս առոյգ հոգւոց դիւցազանց» (Հովհերոս, 1843: 3): Հետագա թարգմանիչները Աիդը թարգմանել են «դժոխք» անհարիր բառով, որ ուշ ժամանակների ծնունդ է և բնորոշում է քրիստոնեական կրոնում արտահայտված հանդերձյալ կյանքը: Մխիթարյան միաբանության մեկ ուրիշ անդամ՝ Արսեն Բագրատունին, պոեմի առաջին երգի գրաբար տարբերակը սկսում է այսպես.

ՋԱՔԻՎԵՅ ՊԵՐՍԱԾՆԻՆ, ԱՍՏՎԱԾՈՒԽԻՂ, ԸԳՔԷՆՆ ԵՐԳԵԱ

ՋԿՐՈՒՍԻՅ ԵՒ ՔԻՐ ԳԱՐՈՑ ԱՔԱՅԵՍՈՆԳՆ ԱՊԻՏԱՐԵՐ,

ՈՐ ՂԴԽԵԱԶԱՆԳ Ի ՂՐԺՈՒՍԱ ԱՐԻ ԱՆՃԻՆԱ ԸՆԿԷՑ ԲԱԳՈՒՄԱ (Հովհեր, 1864: 3):

Սուրբ Ղազարի մեկ ուրիշ միաբան՝ Արսեն Ղազիկյանը, «Իլիականի» արևմտահայերեն թարգմանության մեջ Աիդ-Հադեսը դարձյալ փոխարինում է «դժոխք» բառով. «...Ու դժոխք թափեց՝ Բազմաթիվ դյուցազներու քաջակորով հոգիներն» (Հովհերոս, 1911: 16): Եթե ենթադրենք, որ Մխիթարյանների միջավայրում դեռևս անսովոր էին Աիդ և Հադես տարբերակները, նույնը հաստատվի կարելի ասել խորհրդային շրջանի հայ թարգմանիչների մասին: Նրանք ծանոթ էին առնվազն Չարենցի բալլադին և Կունի գրքին, բայց «Իլիական»-ի մուտքում դարձյալ նախընտրում են «դժոխք» տարբերակը (Համազասպ Համբարձումյան, Մկրտիչ Խերանյան):

Արամ Թովիցյանը և Գոհար Մուրադյանը «Իլիականի» նոր թարգմանության հենց սկզբնամասում վերջապես շրջանառության մեջ են դնում հունական դիցաբանության, իրենց բառով ասած, «ստորերկրայքի» ճիշտ անունը՝ Հադես.

ՔԷՆՆ ԵՐԳԻՐ, ՈՎ ՂԴԳՈՒԽԻ, ՊԵՆՏՈՐՂԻ ԱՔԻՎԵՍԻ,

ՔԷՆՆ ՂԺՆԵՄ, ՈՐ ԲՅՈՒՐԱՎՈՐ ԳԱՎԵՐ ԲԵՐԵՑ ԱՔԱՅԱՑՈՑ,

ՀԵՐՈՍՆԵՐԻ ԲԱԳՈՒՄ ԽՐՈՒՄԱՆ ՀՈԳԻՆԵՐՐ ԳԳԵՑ ՀԱՊԵՍ

(Հովհերոս, Իլիական, 2024: 43):

Այդ դեպքում Եղիշե Չարենցը ինչո՞ւ է նախընտրում Աիդ տարբերակը: Դա թեոնիմի ռուսական տառադարձությունն է, համաձայն որի՝ ռուսները միշտ կրճատում են հունական *-ես* և *-ոս* մասնիկները: Երբ Չարենցը գրում էր բալլադը, ռուս գրականության մեջ արդեն մոտ մեկ դար օգտագործվում էր Աիդ (Аид) ձևը: Եթե «Եզերքը Աիդ» վերնագիրը և տեքստը 1916 թվականից հետո փոփոխության չեն ենթարկվել, ուրեմն Չարենցը արդեն մինչև Կունի գրքի երկրորդ հրատարակությունը գիտեր այդ ձևը: Այն արմատավորվել էր հատկապես շնորհիվ Հովհերոսի «Իլիական»-ի թարգմանության, որ Չարենցի սիրած հեկզամետրով կատարել և 1826 թ. հրատարակել էր Նիկոլայ Գնեդիչը: Ահա պոեմի մուտքը՝ ըստ այդ թարգմանության.

Гнев, богиня, воспой Ахиллеса, Пелеева сына,

Грозный, который ахейнам тысячи бедствий соделал:

Многие души могучие славных героев низринул

В мрачный Аид... (Гомер, 1935: 4):

Բնորոշ է, որ այս հատվածում Աիդը կրում է «մռայլ» մակդիրը («мрачный Аид»), որին համահունչ են շան և անդրաշխարհի բնութագրումները Չարենցի բալլադում («Հսկում է, մռայլ, իր եզերքը մահ»): Առավել կարևորը, սակայն, այն

է, որ Հոմերոսը Աքիլլեսի գործերի և հին հունական առասպելների իր պատումը սկսում է հենց Աիդ աշխարհով, ինչպես որ Չարենցն է հունական դիցաբանության իր իմաստավորումը սկսում հատկապես Աիդ եզերքով:

Որ մուտքի հիշատակությունը սոսկ դիպված չէ, ապացուցվում է նրանով, որ «Իլիական»-ի հետագա շարադրանքում Հոմերոսը մի քանի տասնյակ անգամ հիշատակում է հունական դիցաբանության ստորերկրայքը: Հին Հունաստանի պանթեոնն ուսումնասիրող գիտնականների համար դրանք կարևոր աղբյուրներ են, իսկ մեզ առավելապես հետաքրքրում են որպես Չարենցի բալլադի սկզբնաղբյուրներ: Հայերեն վերջին հրատարակությունը պատրաստողները Հադեսը ծանոթագրում են այսպես. «Աիդոս կամ Աիդոս (Աիդես), այսպես էին կոչվում թե՛ ստորերկրայքի աստվածը և թե՛ ստորերկրայքը» (Հոմերոս, Իլիական, 2024: 579): Հոմերոսը պատկերում է երկուսն էլ, թեև հաճախակիության գերակշռում է ստորերկրայքը: Իսկ Չարենցը կարծես թե նկարագրում է միայն ստորերկրայքը, թեև այն բնականաբար աշխարհն է մահվան դաժան աստծո, որի գոյությունը զգացվում է ենթատեքստում: Բավական նման են նաև այդ աշխարհի նկարագրիչները: Չարենցի ընկալմամբ Աիդ եզերքի հիմնական մակդիրներից է «մութ» ածականը («Կա մի մութ եզերք, անունը – Աիդ»), որը լիովին համապատասխանում է անտիկ միֆի հոմերոսյան ընկալմանը: Ծովերի տիրակալ Պոսեյդոնը երբոր մասին ասում է.

Իսկ անթափանց մթությունը Հադեսին է բաժին ընկել

(Հոմերոս, Իլիական, 2024: 355):

«Իլիական»-ում դիպաշարային միջանցիկ գիծ է Աքիլլեսի ձեռքով սպանված Հեկտորին հուղարկավորելու և դրանով իսկ նրա հոգուն «Հադեսի կացարան» տեղափոխվելու հնարավորություն տալու մոտիվը: Այդպիսին է նաև Հեկտորի կողմից մահվան աշխարհի շանը երկիր հանելու գործողությունը.

Երբ ուղարկեց Հեռակեսին նա Դոնապան Հադեսի մոտ,

Որ ահարկու Հադեսի շանն Էրեբոսից բերի վերև

(Հոմերոս, Իլիական, 2024: 207):

Սա նույն Կերերոս դիցական շունն է, որի սարսափազդու պատկերը ստեղծում է Չարենցը՝ առանց անունը տալու և Հեռակեսի սխրագործությունը հիշատակելու:

Բացի բուն միֆից՝ հայ բանաստեղծին, ինչպես և իր հարյուրավոր նախորդներին, կարող էր հետաքրքրել նաև Հոմերոսի հմայվածությունը: Լեզենդար բանաստեղծն այնքան է տարված Աիդ-Հադեսի միֆի գեղեցկությամբ, որ ուղղակի նկարագրելուց բացի՝ այն երբեմն օգտագործում է նաև իբրև ռճագիտական ֆիգուր: Վիպերգի իններորդ երգում Աքիլլեսը Ոդիսևսին հայտնում է մի միտք, որտեղ մեռյալների աշխարհը օգտագործվում է որպես համեմատության միջոց.

Որովհետև ասելի է ինձ Հադեսի դռների պես

Ով իր մտքին մի բան ունի, սակայն ուրիշ բան է խոսում

(Հոմերոս, Իլիական, 2024: 224):

Չարենցի բալլադի ծագումնաբանությունը բացահայտելու տեսակետից էական նշանակություն ունի այն փաստը, որ Աիդը զգալի տեղ է գրավում նաև

Հումերոսի մյուս՝ «Ողիսական» վիպերգում: Եթե «Իլիական»-ի պարագայում ռուսական գրական շրջանակներում օրինակելի էր համարվում Գնեդիչի թարգմանությունը (նրանով հիացած էր Պուշկինը), ապա «Ողիսական»-ի թարգմանություններից առավել սիրված է ռուս նշանավոր բանաստեղծ Վասիլի Ժուկովսկու կատարածը: Բայց այդ թարգմանությունից հետո՝ սկսած 1849 թվականից, նա հին հունարենից թարգմանեց նաև «Իլիական»-ը: Եվ հետաքրքիրն այն է, որ Ժուկովսկին նույնպես Գնեդիչի նման ընտրել է Աիդ տարբերակը: Մուտքի հատվածը ևս մեկ անգամ մեջբերելու կարիք թերևս չլիներ, եթե նոր թարգմանությունը մի երանգ չավելացներ Աիդ եզերքի չարենցյան ըմբռնման մեջ.

**Гнев нам, богиня, воспой Ахиллеса, Пелеева сына,
Гибельный гнев, приключивший ахеянам много великих
Бедствий и воинов многих бесстрашные души низведший
В область Аида...** (Жуковский, 2010: 348):

Հումերոսի բնագրում և թարգմանությունների մեջ Աիդ դիցանունը օգտագործվում է առանձին և բառակապակցություն չի կազմում մեկ ուրիշ տեղանվան հետ: Ժուկովսկին «область Аида» բառակապակցությունը բազմիցս օգտագործում է ինչպես «Իլիական»-ի, այնպես էլ «Ողիսական»-ի թարգմանության մեջ: Այս հանգամանքը ինչ-որ չափով լույս է սփռում այն իրողության վրա, որ Չարենցը բալլադը վերնագրել է ոչ թե պարզապես «Աիդ», այլ «Եզերքը Աիդ»: Երկբառանոց գոյականական բառակապակցությունը իմաստով և շարահյուսորեն շատ նման է Ժուկովսկու ստեղծածին: Տարբերությունն այն է, որ «область» ռուսերեն բառը նշանակում է մարզ, երկրամաս կամ շրջան, իսկ Չարենցի սիրած «եզերք» բառի ռուսերեն համարժեքներն են край, страна: Ժուկովսկու թարգմանությունը հատկապես «Ողիսական»-ի պարագայում առհասարակ գրավել է Եղիշե Չարենցի ուշադրությունը: Նրա անձնական գրադարանում եղել է դրա ամենավաղ հրատարակություններից մեկը՝ «[Жуковский В.] Новыя стихотворенія. Т. II. Одиссея. I-XII песен.- СПб., 1849» (Չարենց, 2022: 232): Թե երբ է բանաստեղծը ձեռք բերել այն կամ կարդացել, անհայտ է, բայց ունենալու փաստը լրացուցիչ հիմնավորում է: Համենայն դեպս, ամբողջ թարգմանության մեջ Ժուկովսկին օգտագործում է Աիդ ձևը և գրեթե միշտ «область» բառի հետ:

«Ողիսական»-ի կենտրոնական թեման Տրոյական պատերազմին մասնակցած Ողիսեսի վերադարձն է տուն: Տասը տարի տևած այդ գործողությունը հսկայական ազդեցություն է թողել համաշխարհային գրականության վրա: Երբ Չարենցը գրեց «Եզերքը Աիդ» բալլադը, նույն տարվա 1916 թվականի սկզբին Վահան Տերյանը «Մշակ» թերթում տպագրել էր «Վերադարձ» բանաստեղծությունը, որտեղ Ողիսեսի (Ուլիսի) միֆի նմանությամբ ստեղծում է հայրենական տուն վերադառնալու սեփական միֆը:

Աիդ իջնելու երևակայական գործողությունը պատկերված է «Ողիսական» պոեմի 11-րդ երգում, որ մեր հին թարգմանիչները վերնագրել են «Մահվան աշխարհ», իսկ նոր թարգմանության հեղինակները՝ պարզապես «Հաղեսի թա-

զավորություն»։ Ռուսերեն թարգմանության մեջ այդ գլխի համառոտ բովանդակությունը Ժուկովսկին պայմանականորեն բնորոշել է «Այցելություն Աիդ» «Посещение Аида» (Жуковский, 2010: 548)։ Սա պոեմի ամենից ծանր ու ողբերգական մասն է, որտեղ արտաքինապես արկածային, հետաքրքրաշարժ սյուժեն ընդմիջվում է կյանքի ու մահվան առեղծվածի փիլիսոփայական որոնումով։ Իհարկե, այդ մոտիվը ինչ-որ չափով նախապատրաստվել է նախորդ գլուխներում։ 4-րդ երգում ամուսնու անհայտ ճակատագրի համար տառապող Պենելոպեն Աթենա դիցուհու ուղարկած ուրվականին հարցնում է.

**Ե՛կ՝ ինձ պատմի՛ր նաև նրա՝ այն տարաբախտ այրի մասին.
Ո՞րք է արդյոք ու դեռևս տեսնո՞ւմ է նա լույսն արևի,
Թե՛ մեռած է և Հադեսի կացարանն է արդեն իջել**

(Հոմերոս, Ոդիսական, 2024: 115)։

Ինքը՝ Ոդիսևսը, հաճախակի է մտածում Հադեսի մասին։ Օրինակ՝ 9-րդ երգում նա կիկլոպ Պոլիփեմոսին ասում է.

**Երանի՛ թե գորությունս այնքան լինեք, որ կորզեի
Ես քո կյանքը ու քո հոգին՝ Հադեսի տուն ուղարկելով**

(Հոմերոս, Ոդիսական, 2024: 195)։

Հիշատակություններն ավելի են հաճախանում «հադեսյան» երգին անմիջապես նախորդող տասներորդ երգում։ Ոդիսևսը հյուծված և ընկճված ընկերներին սրտապնդում է, որ իրենք Հադես չեն իջնելու, մինչև «չհասնի օրը մահվան»։ Իր կողմում հայտնված Ոդիսևսին և նրա ընկերներին Կիրկե աստվածուհին ուղղորդում է, որ գնան «Հադեսի և ահավոր Պերսեփոնե դիցուհու տուն» և այնտեղ հարցումներ անեն կույր գուշակ թեթեացի Տիրեսիասից։ Արդեն իսկ Աիդ գնալու մտքից Ոդիսևսը լարվում է, ինչպես հազարամյակներ անց Չարենցի հերոսն է լարվում ու սարսափում ընդամենը այդ աշխարհը պատկերելուց.

Ո՞վ կարող է ինձ, օ՛ Կիրկե, այդ ուղիով առաջնորդել,

Չե՛ որ ոչ ոք իր սև նավով դեռ չի հասել Հադեսի տուն (Հոմերոս, Ոդիսական, 2024: 214)։

Կիրկեն Ոդիսևսին բացատրում է, թե որտեղ կառանի իր նավը և ինչպես գնա «Հադեսի տունը մզված»։ «Մզված» մակդիրը, որ նշանակում է «բորբոսնած», թարգմանական նորություն է։ Ըստ Ժուկովսկու թարգմանության՝ Ոդիսևսի խոսքում Աիդի մակդիրն է «միգապատ» կամ «մառախլապատ»՝ «Аидову мгlistую область» (Жуковский, 2010: 161), իսկ Համազասպ Համբարձումյանի թարգմանության մեջ՝ «մթամած». «Հադեսի տունը մթամած» (Հոմերոս, 1988: 161)։ Չարենցի բալլադում մեռյալների ստորգետնյա աշխարհի գլխավոր մակդիրն է «մուր», որ հանդիպում է երկու անգամ («Կա մի մուր եզերք», «Այդ մուր եզերքի»)։ Բնագրում ևս մի քանի անգամ օգտագործված այդ բառին հարակցվում են նաև «մշուշ», «մեգ», «մուժ» հոմանիշները։

Պոեմի տասնմեկերորդ երգը ամենայն մանրամասնությամբ ներկայացնում է Ոդիսևսի էջքը Աիդ։ Հոգիների հետ հաղորդակցվելու ծիսական նկարագրությունները, աստվածներին խոստացվող զոհաբերությունները, որոշակի սյուժեներն ու երկխոսությունները չեն կարող համարվել Չարենցի բալլադի ուղղակի

սկզբնաղբյուրներ: Առնչությունն ունի ընդհանուր բնույթ: Առաջին դեմքով արվող պատումը (չմոռանանք, որ իր էջքը, ինչպես և մյուս փորձությունները, Ուդիսևը պատում է Փեակների կղզու արքա Ալկինոոսին) և գերզգայական խոսքը Չարենցին գրավել են որպես Աիդ աշխարհի անձնական-քնարական ընկալման ընտիր նմուշներ: Այդ առումով բնութագրական է Ուդիսևսի հանդիպումը մոր՝ Անտիկլեյայի հոգու հետ: Հերոսը ցնցվում է, երբ ի պատասխան իր հարցի, թե ինչից է մահացել նա՝ ինչ-որ պատահարի՝ ց կամ հիվանդությունի՝ ց, մայրը պատասխանում է, որ իրեն Աիդ է տարել որդու կարոտը.

**Այլ կարոտն էր խորհուրդներիդ, բարի սրտիդ ու քո հանդեպ,
Օ Ուդիսևս երևելի, որ ինձ զրկեց քաղցր կյանքից**

(Հոմերոս, Ուդիսական, 2024: 224):

Ե՛վ Աիդի միջի գեղարվեստականացման առումով, և՛ առհասարակ հունական դիցաբանության նկատմամբ Չարենցի հետաքրքրության ձևավորման տեսակետից առանցքային նշանակություն ունի հետևյալը: Աիդի ողիսւյան պատումը մի պահ ներառում է նաև «Իլիական»-ի մահացած հերոսներին, որոնցից մի քանիսը հետագայում դարձել են Չարենցի տարբեր գործերի կերպարներ: Այդ շարքում են նախ և առաջ Աքիլլեսը («Ապա ինձ մոտ Պելևոսի Աքիլլեսի հոգին եկավ»), ապա՝ Պատրոկլոսը, Այասը (Չարենցի բնագրերում՝ Պատրոկլես և Այաքս): Հենց Աիդ ստորերկրայքում է կայանում Չարենցի երկու իդեալ հերոսների՝ Ուդիսևսի և Աքիլլեսի ծավալուն երկխոսությունը, որ հագեցած է, ինչպես Հոմերոսն է հաճախ ասում, «թևավոր խոսքերով»: Դրանցից մեկն այն է, որ սպանված Աքիլլեսի հոգին զարմանում է, թե ինչպես է չմահացած մարդը հայտնվել հանդերձյալ կյանքում.

**Օ՛ Ուդիսևս բազմահնար, դու, Ջևսածին Լաերտոսիդ՝,
Անկո՛ւն մարդ, էլ սրտումդ ի՞նչ մեծ գործեր կմոգոնես.
Այդ ինչպե՞ս ես համարձակվել Հադես իջնել, ուր անգա
Մեռելներ են միայն ապրում, անկյանք մարդկանց ուրվականներ**

(Հոմերոս, Ուդիսական, 2024: 233):

Միջական այս դրվագի հետ «Եզերքը Աիդ» բալլադն ունի թաքնված նմանություն: Ռազմաճակատից նոր վերադարձած զինվոր Չարենցի ընկերները զոհվել էին, և նա, «Դանթեական առասպել» պոեմում պատմելուց բացի, մտովի մուտք է գործում հունական դիցաբանության մահվան աշխարհ՝ համապարփակ միջի օգնությամբ հասկանալու կյանքի և մահվան իմաստաբանությունը:

Դոները կամ դարպասները Հադեսի թագավորության միջական գլխավոր բաղադրիչներից են, ուստի Ուդիսևսի նման Չարենցը ևս կենտրոնանում է դռան պատկերի վրա: «Եզերքը Աիդ» բալլադը նա սկսում է մի տողով («Հոգու հեռավոր դարպասից անդին»), որ համարյա նույնությամբ կրկնում է ևս երկու անգամ՝ միջնամասում և վերջում: Ի դեպ, «Ուդիսական»-ի բնագրում առկա է «երազների դարպասներ» կամ «երազի դռներ» բառակապակցությունը (IV, 809), Ժուկովսկու թարգմանությամբ «в безмолвных вратах сновидений» (Жуковский, 2010: 85): «Երազ»-ը որպես բառ կամ արմատ բազմիցս օգտա-

գործված է նաև չարենցյան բալլադի բնագրում («Տառապում է մեր մարդը, հոգեվար Երազի հոգին», «Երազների դիերն անկենդան», «Հսկում է, որ ջինջ երազներն ընկնին Եզերքը նրա»):

Իսկ ամենամեծ ընդհանրությունն այն է, որ նույնիսկ համանուն աստծուն մի քանի անգամ հիշատակող Հոմերոսը Հադես (Աիդ) ասելով նկատի ունի առավելապես մահվան թագավորությունը: Իսկ Հոմերոսով հիացած Չարենցը Աիդ ասելով հասկանում է բացառապես մեռյալների ստորգետնյա աշխարհը: Սա ևս մեկ վկայություն է այն բանի, որ Աիդի գլխավոր աղբյուրը Հոմերոսն է: Ավելի լայն նշանակությամբ՝ «Եզերքը Աիդ» ստեղծագործության հոմերոսյան շերտերով և զուգահեռներով սկզբնավորվում է Հոմերոսի հետ Եդիշե Չարենցի ունեցած ստեղծագործական առնչությունների պատմությունը: Հետագա տարիներին այդ կապերը դառնում են բազմազան, ավելի ընդգրկուն և խոր: Դրանց մեծագույն մասը գործում է հունական դիցաբանության հիմքի վրա: Այսինքն՝ Հին Հունաստանի աստվածներն ու միջերը Չարենցի ստեղծագործություն մուտք են գործում հատկապես Հոմերոսի միջոցով:

СЕЙРАН ГРИГОРЯН – Древнегреческий миф о Царстве мертвых в поэмах Гомера и баллада Египше Чаренца «Край Аид». – В статье рассматривается изображение одного из главных мифов греческой мифологии – подземного Царства мертвых в балладе Египше Чаренца «Край Аид» и его генеалогическая связь с поэмами Гомера. Из мифологических систем древнего мира наибольшее и устойчивое внимание Египше Чаренца привлекала греческая мифология. Первым значительным произведением на эту тему является баллада «Край Аид», написанная в 1916 году. Большинство греческих мифов Чаренц знал по эпическим произведениям Гомера «Илиада» и «Одиссея», с которыми он был ранее знаком по книге Николая Куна «Что рассказывали греки и римляне о своих богах и героях». Чаренцовское изображение мифа о подземном мире мертвых (преисподней) вдохновлено ими. Мифопоэтика, идейное содержание и художественная структура баллады восходят к гомеровской традиции.

Ключевые слова: *Аид, «Илиада», Гомер, Гадес, миф, «Одиссея», Николай Кун, греческая мифология, Египше Чаренц, Царство мертвых*

SEYRAN GRIGORYAN – The Ancient Greek Myth of the Kingdom of the Dead in the Poems of Homer and Yeghishe Charents's Ballad "The Land of Hades". – This article examines the depiction of one of the central myths of Greek mythology – the underworld of the dead – in the ballad "The Land of Hades" and its genealogical connection to Homer's poems. Of the ancient mythological systems, Yeghishe Charents's greatest and most enduring interest was in Greek mythology. His first significant work on this subject was the ballad "The Land of Hades," written in 1916. Charents knew most of the Greek myths from Homer's epic works, the Iliad and the Odyssey, which he had previously read in Nikolai Kuhn's book "What the Ancient Greeks and Romans Told about Their Gods and Heroes". Charents's depiction of the myth of the underworld of the dead is inspired by them. The ballad's mythopoetics, ideological content, and artistic structure derive from the Homeric tradition.

Key words: *Hades, Iliad, Homer, myth, Odyssey, Nikolai Kuhn, Greek mythology, Yeghishe Charents, Kingdom of the Dead*

Էթիկայի վերաբերյալ հայտարարություն

Հեղինակը հաստատում է, որ պահպանվել են հետազոտությանը վերաբերող էթիկական բոլոր պահանջները:

Շահերի բախման վերաբերյալ հայտարարություն

Հեղինակը հաստատում է, որ շահերի բախում առկա չէ:

Գրականության ցանկ / References

- Հոմեր (1864), Հոմերի Իլիական: Հան ի հայ չ. Արսէն Կոմիտաս Բագրատունի ի Մխիթարեանց, ի Վենետիկ ի վանս Արքոյն Ղազարու, 1864: [Homer (1864), Homeri Iliakan. Han I hay H. Arsen Komitas Bagratuni I Mkhit'areants', I Venetik I vans Srboin Ghazaru, 1864].
- Հոմերոս (1843), Հոմերոսի Եղիական, թարգմանեաց ի հելլենականէ հ. Եղիա Թումաճեան, հատոր Ա, Վենետիկ, Սուրբ Ղազար, 1843: [Homeros (1843), Homerosi Eghiakane, t'argmaneats' i hellenakane h. Eghia T'omachean, hator A, Venetik, Surb Ghazar, 1843].
- Հոմերոս (1911), Իլիական. քնագրէն թարգմանեց Չ. Արսէն Ղազարոս Ղազիկեան, Վենետիկ-Սուրբ Ղազար, Մխիթարեան տպագրութիւն, 1911: [Homeros (1911), Iliakan, bnagren t'argmanets' H. Arsen Ghazaros Ghazikean, Venetik-Surb Ghazar, Mhhitarean t'pagrut'yun, 1911].
- Հոմերոս, Իլիական (2024), Հին հունարենից թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Գոհար Մուրադյանի և Արամ Թոփչյանի: Երկրորդ բարեփոխված հրատարակություն, Եր., «Զանգակ» հրատ., 2024: [Homeros, Iliakan (2024). Hin hunarenits' t'argmanut'yunē, arajabanē ev tsanot'agruē'yunnerē Gohar Muradyani ev Aram T'op'ch'yani. Erkrord barep'okhvats hratarakut'yun, Yer., "Zangak" hrat., 2024].
- Հոմերոս (1988), Ոդիսական: Հին հունարենից թարգմանեց Համազասպ Համբարձումյանը: Եր., Երևանի համալսարանի հրատ., 1988: [Homeros (1988), Vodisakan. Hin hunarenits' t'argmanets' Hamazasp Hambardzumyanē. Yer., Yerevani hamalsarani hrat., 1988].
- Հոմերոս, Ոդիսական (2024): Հին հունարենից թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Գոհար Մուրադյանի և Արամ Թոփչյանի: Եր., «Զանգակ» հրատ., 2024: [Homeros, Vodisakan (2024). Hin hunarenits' t'argmanut'yunē, arajabanē ev tsanot'agruē'yunnerē Gohar Muradyani ev Aram T'op'ch'yani. Erkrord barep'okhvats hratarakut'yun, Yer., "Zangak" hrat., 2024].
- Չարենց Ե. (2022), Եղիշե Չարենցի անձնական գրադարան, Եր., Եղիշե Չարենցի տուն-թանգարան, 2022: [Ch'arents' Ye. (2022), Yeghishe Ch'arents'i andznakan gradarakan, Yer., Yeghishe Ch'arents'i tun-t'angaran, 2022].
- Չարենց Ե. (2023), Երկերի ժողովածու 13 հատորով, հ. 1, Եր., «Անտարես», 2023: [Ch'arents' Ye., (2023), Yerkeri zhoghovatsu 13 hatorov, h. 1, Yer., "Antares", 2003].
- Homer (1884), The "Iliad" of Homer with a verse translation, vol. I, London, Longmans and Co, 1884.
- Гомер (1935), Илиада. Пер. Н.И. Гнедича. Ред. и коммент. И.М.Троцкого. При участии И.И. Толстого, М.-Л., «Academia», 1935. [Gomer (1935), Iliada. Per. N.I.Gnedicha. Red. i komment. I.M.Trockogo. Pri uchastii I.I. Tolstogo. M.-L., "Academia", 1935].
- Кун Н. (1914), Что рассказывали греки и римляне о своих богах и героях, ч. 1, М., Издательство И.Н. Кушнерев и К°, 1914. [Kun N. (1914), Chto rasskazyvali greki i rimljane o svoikh bogakh i gerojakh, ch. 1, M., Izdatel'stvo I.N.Kushnerev K°, 1914].
- Жуковский В. (2010), Полное собрание сочинений и писем в двадцати томах. Том 6. Переводы из Гомера. «Илиада», «Одиссея», М., «Языки славянских культур», 2010. [Zhukovskij V. (2010), Polnoe sobranie sochinenij i pisem v dvenadcati tomakh. Tom 6. Perevody iz Gomera. "Iliada", "Odiseya". M., "Jazyki slavjanskikh kul'tur", 2010].
- Мифы народов мира (1987). Энциклопедия в двух томах, том 1. М., «Советская энциклопедия», 1987. [Mify narodov mira (1987). Enciklopedija v dvukh tomakh, tom 1, M., "Sovetskaja enciklopedija", 1987].
- Петрухин В. (2010), Загробный мир. Мифы о загробном мире: мифы разных народов. М., АСТ: Астраль, 2010. [Petruxhin V. (2010), Zagrobnyj mir. Mify o zagrobnom mire: mify raznykh narodov, M., AST: Astral', 2010].
- Тахо-Годи А. (1989), Греческая мифология. М., «Искусство», 1989. [Takho-Godi A. (1989), Grecheskaja mifologija, M., "Iskusstvo", 1989].